

УДК 94(477):271.2“16”

ПОКРОВИТЕЛЬСТВО ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Остапенко В.О.

Центр дослідження релігій

Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова

У статті досліджено взаємовідносини гетьмана Богдана Хмельницького із православною церквою. Простежено поступове оформлення релігійного питання у зовнішній політиці гетьмана. Відзначено послідовність гетьмана у захисті майнових і юридичних прав православної церкви. Акцентується увага на обстоюванні гетьманом самостійності Київської митрополії як від польської, так і від московської влади. Це був стрижневий компонент політики гетьмана в релігійній сфері.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, козацтво, Київська митрополія, православна церква, унія.

Постановка проблеми. Розвиток та позитивне вирішення складної нині релігійної ситуації в Україні по своїй суті залежить від політичної волі керівництва країни. Разом з тим, це потребує виважених кроків у сфері релігійної політики за умов конкуренції, а часто – конфронтації двох православних церков. Події 2014–2018 рр. в Україні та Росії показують, що попри декларований більшістю держав секуляризм, релігія все одно може залишатися потужним інструментом впливу на суспільно-політичне життя своєї та сусідніх країн. За таких обставин перед Україною лежить завдання вироблення своєї власної державної політики в релігійній сфері. Подібна проблема актуалізує історичні дослідження щодо сфери взаємовідносин держави та церкви. Саме за ранньомодерної доби, коли виникла і переживала складні часи козацька держава, релігійна складова суспільно-політичного життя відігравала не останню роль в житті країни. Українські гетьмани мусили проявити себе і в сфері релігійної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становища православної церкви в Україні протягом XVII ст. та її відносин із козацтвом торкається у своїх публікаціях велика кількість авторів. Водночас, для нашого дослідження найбільшу вагу мали ті праці, що подають цілісну картину взаємодії гетьманів із православною церквою. Зокрема, мова йде про монографії з історії православної церкви в Україні І. Огієнка [6], О. Крижанівського [4]. На особливому значенні християнства для козацтва наголосив В. Щербак [12]. Значну увагу взаємовідносинам гетьманів козацької держави і православної церкви приділили у своїх працях В. Смолій та В. Степанков [8; 9]. Проте можна сказати, що найбільш повно значення релігії для козацтва дослідив С. Плохій [7].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри те, місце православної церкви в козацькій державі неодноразово було об'єктом дослідження, можна виокремити досі нерозкриті проблеми. Зокрема, найчастіше відносини гетьманів із церквою трактувалися як меценатство, наводилися приклади обдаровування гетьманами монастирів. Наголошувалося на вирішальному значенні релігійного чинника для початку козацьких повстань чи національно-визвольної війни Б. Хмельницького; козаки фігурували як своєрідне «християнське лицарство».

Разом з тим, є потреба віднайти принципи релігійної політики в діяльності гетьмана Хмельницького, дослідити послідовність вживаних ним заходів щодо становища церкви.

Мета статті. Головною метою роботи є простежити взаємовідносини гетьмана Б. Хмельницького із православною церквою, що дозволить сформулювати основні принципи гетьманської політики в релігійній сфері.

Виклад основного матеріалу. Католицьке «гоніння» православної віри в багатьох джерелах наративного характеру, передовсім – в літописах. Наприклад, літопис Самовидця розпочинається зі слів: «Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение» [5, с. 45]. Так само і в літописі Грабянки причина повстання пояснюється першочергово релігійними мотивами: «Різні літописці вважають, що причиною воєн козацьких був собор Берестейський, бо саме після нього новоутворена унія внесла смуту серед православних, бо саме тоді Наливайко першим повстав на поляків. ... ляхи нестерпно тяжкий глум над людом чинили, над храмами божими глумилися» [3, с. 887]. Тому й сучасні дослідники вважають прагнення козаків захистити православну віру одним із мотивів початку війни [12, с. 225].

Однак, на нашу думку, правильним буде припустити, що такі пасажі в літописах є своєрідним елементом глорифікації козацького повстання і надання йому легітиматії в очах нащадків. Для прикладу, якщо переглянути документи Хмельницького, створені на початку війни (в березні 1648 р.), в яких він виправдовує повстання і наводить його причини, то релігійні мотиви там практично не вказані, а лише мова йде про «біді і кривди», що вчиняла шляхта козакам. Звісно, це пояснюється тим, що ні причини, ні характер самого повстання не були статичними, а пройшли певну еволюцію від захисту особистих інтересів Хмельницького та станових інтересів реєстрового козацтва до національно-визвольної війни і державного будівництва.

Інтерес Хмельницького стосовно православної церкви ним актуалізується на початку червня 1648 р. Він, прагнучи скористатися результатами битви під Корсунем, відправив послів до короля Владислава IV (очевидно, що звістка про його смерть до козаків ще не дійшла), надавши їм інструкції, де були викладені всі вимоги Війська

Запорізького. Серед іншого, в документі гетьман наказує і заступитися за церкву: «Щодо нашого духовенства стародавньої грецької віри, то дуже просимо його не чіпати, і ті святі церкви, які у Любліні, Красному Ставу, Сокалі та інших містах силою були унією поневолені, при давніх вольностях залишити» [2, с. 39]. Прибувши до Варшави, козацькі послы були вимушені передати гетьманові слова не королю, про смерть якого тут дізналися, а вже сеймові [10, с. 200–201]. В обох документах вимога захисту церкви фігурує наприкінці, після переліку найбільш нагальних і важливіших вимог [4, с. 70].

Вже аж у листопаді 1648 р., посилаючи листи з-під Замостя до Варшави напередодні елекційного сейму, можна спостерігати, що у Хмельницького намітилася одна із цілей його релігійної політики: «... щоб наша грецька віра залишилася недоторканою, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було» [2, с. 81].

Торіка гетьмана щодо становища церкви кардинально змінилася на початку 1649 р., що пов'язується із його триумфальним в'їздом в Київ наприкінці попереднього року, де Хмельницький отримав змогу провести переговори із православними ієрархами найвищого рівня. Так, саме в цей час у Києві гостював єрусалимський патріарх Паїсій, шлях якого лежав через українські землі до Москви. Дізнавшись про маршрут патріарха, Хмельницький віддав наказ полковнику Мужилівському супроводити того до Києва [7, с. 292–293].

В Києві патріарх здійснив публічну церемонію відпущення Хмельницькому всіх минулих та майбутніх гріхів і благословив його на війну проти Речі Посполитої, таким чином надавши козацькому повстанню релігійної легітимації [4, с. 72–73; 8, с. 293; 11, с. 208–209]. Для православної церкви це означало офіційну підтримку повстання, у зв'язку з чим сам гетьман тепер був зобов'язаний послідовніше відстоювати інтереси духівництва.

Тому вже в лютому 1649 р., ведучи переговори щодо умов примирення із поляками, Хмельницький вже на перше місце ставить релігійні вимоги: «... щоб неволя, гірше турецької, якої знає наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії, була скасована, тобто щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалась грецького закону. Щоб при руському народі скрізь в Короні і Литві залишилися владичтва і всі церкви. Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закон...» [2, с. 107].

Така позиція гетьмана щодо релігійного питання залишалася стабільною. В серпні 1649 р., після Збарзької облоги та битви під Зборовом, Хмельницький вів переговори щодо умов перебування козацтва у підданстві польського короля. У своїх пропозиціях гетьман повторює попередню вимогу повного скасування унії на всій території Речі Посполитої, при чому ця вимога слідує на третьому місці, після підтвердження прав і вольностей козацтва та переліку територій, що мають бути під контролем гетьмана: «Унія, як постійна причина пригноблення руського народу і труднощів Речі Посполитої, повинна бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському» [2, с. 130]. Це супроводжувалося вимогою повернення всіх храмів, земель і майна, що були

відібрані в православної церкви після унії. Разом з цим, Богдан Хмельницький висуває ще низку вимог, якими має за мету зміцнити становище церкви в Україні: «Київський митрополит... повинен брати посвячення від константинопольського патріарха і підлягати йому з усім руським духовенством на вічні часи. ... Руське духовенство має користуватися всіма вольностями, так само як духовенство римської віри... Київський митрополит з двома владиками повинні мати місце в сенаті, користуючись такими самими привілеями, як і духовні сенатори римської віри» [2, с. 131]. Вимоги для митрополита місця в сенаті були висунуті в руслі зрівняння православної церкви в правах із католицькою, але попередній пункт – про підлеглість Константинопольському патріархові – явно свідчить про наміри Хмельницького зберегти автономію української православної церкви. З іншого боку, цей пункт мав також заспокоїти польську сторону й переконати її, що українська православна церква не піде на з'єднання із Московським патріархатом. Такі побоювання, серед інших причин, і призвели свого часу до укладання Берестейської унії, коли польська влада хотіла запобігти орієнтації православного населення українських земель на Московське царство [8, с. 66], оскільки невдовзі перед тим (в 1589 р.) було офіційно визнано Московський патріархат.

В кінцевому варіанті Зборівського договору польський король Ян II Казимир погодився надати київському митрополитові місце в сенаті, однак розгляд інших вимог був відтермінований: «як буде намовлено і постановлено з преосвященним отцем митрополитом київським і з духовенством на найближчому сеймі» [10, с. 231].

Вимога Хмельницького ліквідувати унію вочевидь була продиктована наближенням до нього духовенством. Водночас варто зауважити, що це питання не належало до компетенції польського короля як представника світської влади, тому Ян II Казимир і не міг гарантувати гетьманові виконання цього пункту. Аналогічно варто сприймати і позицію попереднього короля – Владислава IV, який міг обіцяти козацтву ліквідувати унію (до чого апелює і сам Б. Хмельницький, див.: [10, с. 239]), але не мав жодних інструментів здійснити це, оскільки питання укладання чи ліквідації унії міг вирішити виключно церковний собор. За таких умов, вочевидь, розібравшись у тонкощах діяльності релігійних структур, у своєму посланні до сейму, що мав розглянути і затвердити Зборівський договір, гетьман вже не говорить про ліквідацію унії: «Тому що до цього часу триває колотнеча, можна їхніх милостей отців уніатів залишити, як є тепер, тільки щоб православні церкви, катедри, які недавно позабихали, фундації, надані православними фундаторами нашому православному духовенству... були повернуті згідно з обіцяною його королівської милості і щоб більше цей розбрат між християнами не поширювався» [10, с. 239]. Таким чином, зрештою Хмельницький зосередився на відновленні майнових прав православної церкви.

Можна зробити висновок, що подальші зусилля гетьмана в релігійній політиці принесли успіх. Не дивлячись на те, що мир, досягнутий Зборівським договором, протримався недовго, а

козацтво після поразки під Берестечком було вимушене поступитися значними територіями, в цілому польська сторона демонструвала здатність дотримуватися угод, що торкалися релігійної сфери. Так, Білоцерківський договір, укладений у вересні 1651 р. містив статтю, що підтверджувала преференції православної церкви: «Релігія грецька, котру військо його королівської милості Запорізьке визнає, має бути утримана в давніх вольностях, згідно давніх прав, також катедр, церкви, монастирі та Київський колегіум» [10, с. 252]. Попри успіхи гетьманської релігійної політики на дипломатичній ниві, саме в цей час ускладнилися особисті відносини Хмельницького із київським митрополитом Сильвестром Косовим. Зі самого початку повстання він не був схильний підтримувати козаків, постійно закликаючи до замирення із польською стороною. В 1651 р., коли козацтво вперше зазнало нищівної поразки, митрополит вітав прихід до Києва литовського коронного гетьмана Януша Радзивіла і присягав на вірність Речі Посполитій, зазначивши при цьому, що він сам і його духовенство майже чотири роки до цього моменту перебували в неволі і страху перед козаками [7, с. 321–323]. Таку позицію митрополита можна зрозуміти – він був особою, за вчинки і слова якої могло нести відповідальність все православне населення українських земель. З огляду ж на попередні козацькі повстання, які закінчувалися поразками, митрополит Косов був схильний до компромісу з поляками, оскільки повстання могло провалитися, а церква і віряни залишаться з наслідками.

Вузловим епізодом, який скоригував наміри гетьмана Хмельницького зберігати самостійність Київської митрополії, став союз із Московією, укладений на початку 1654 р. Однією із умов протекторату Московського царства над козацтвом було підпорядкування київської митрополії не Константинополю, а Москві. Це відбилося у відомому нам тексті так званих «Березневих статтей», укладених Хмельницьким із царем Олексієм Михайловичем в березні 1654 р.: «... залишити права духовні та мирські без усякого порушення. Митрополиту ж київському, також і іншим духовним... бути під благословенням святішого патріарха московського, а в права духовні патріарх вступати не буде» [10, с. 264].

Цьому акту передувала присяга на вірність московському цареві, яку мали скласти всі стани українського суспільства. Відомо, що не тільки низка козацьких полків, а й українське духовенство відмовлялися присягати. Наприклад, митрополит Косов та архімандрит Києво-Печерського монастиря уникали присяги під приводом, що не мають на це дозволу константинопольського патріарха [9, с. 453–454]. Найбільш повно тодішні настрої українського духовенства передав чорнобильський протопіп у своєму листі, описавши епізод з присягою у Києві: «Видав нас усіх Хмельницький московському цареві в неволю... Сам із військом своїм присяг і місто Київ силою, під страхом кари мучної, змусив до того, що присягало. Тільки духовенство не присягало... отець митрополит і все духовенство – за слізьми світу не бачили, а його милість отець митрополит з жалю аж обумирав» [10, с. 260]. Знову ж таки, позиція митрополита є цілком зрозумілою – в умо-

вах, коли більшість його митрополії залишається перебуває під контролем Речі Посполитої, присягати московському цареві і підпорядкуватися московському патріархові означає піддати небезпеці більшу частину церковної ієрархії.

Однак сам Хмельницький втрутився в це питання і став на захист прав київського митрополита, навіть не дивлячись на попередні розбіжності між ними. Зокрема, гетьман першочергово запевнив царя у лояльності Косова і просив підтвердити майнові права та привілеї київського духовенства [2, с. 349]. Окрім того, надалі гетьман зміг фактично денонсувати пункт «Березневих статтей» щодо підпорядкування київського митрополита московському патріархові. Він домігся компромісу із Московією, за яким Косов залишатиметься в підпорядкуванні константинопольського патріарха, а вже наступний митрополит у виборі юрисдикції буде керуватися волею московського царя [7, с. 329–330]. Але тут гетьман злукавив. Після Переяславської угоди Хмельницький перебрав на себе безпосереднє керівництво церковними справами, видаючи універсали, якими затверджував духовних осіб на нових посадах [2, с. 431–432]. Тож коли в 1657 р. помер митрополит Косов, гетьман не став чекати царського слова стосовно нової кандидатури, а власноруч розпорядився скликати церковний собор, щоб таким чином обрати митрополита, що не залежатиме від волі царя. Вибори відбулися вже після смерті самого Хмельницького; на них переміг луцький єпископ Гедеон Балабан, який підтримав у подальшому розрив із Московією гетьмана І. Виговського [7, с. 330–331]. Цілком слушно буде зауважити, що гетьман Хмельницький після Віленського перемир'я Москви і Речі Посполитої 1656 р. навряд чи збирався примушувати верстви українського суспільства, в тому числі й духовенство, до лояльності московському монархові.

Висновки і пропозиції. Таким чином, простеживши розвиток політики гетьмана Богдана Хмельницького стосовно православної церкви, можна констатувати, що його зусилля в цій сфері, з одного боку, були спрямовані на збереження самостійності церковної ієрархії на території козацької України від іноземного впливу, а з іншого боку – на консолідацію церковної ієрархії із цілями козацької верхівки. Хмельницькому вдалося отримувати підтвердження прав церкви як з боку Речі Посполитої, так і Московського царства. Певна пропольська орієнтація київського митрополита Косова могла загрожувати зусиллям гетьмана по відмежуванню від Речі Посполитої, але натомість він свідомо не розвивав конфлікту і шукав шляхів примирення з київським митрополитом. В результаті Хмельницькому вдалося зберегти автономію Київської митрополії навіть всупереч укладеним із Московією угодам. Постійна увага Хмельницького до релігійної сфери свідчить про те, що він вбачав у ній невід'ємну складову будівництва козацької держави. Той факт, що Київська митрополія зберігала свою самостійність від Москви ще впродовж майже 30-ти років після смерті Хмельницького свідчить про те, що і його наступники були схильні дотримуватися обраного ним курсу. Це може бути предметом подальших досліджень цієї теми.

Список літератури:

1. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. У 4-х тт. / Упор. Ю. Мицик. – К.: 2012-2015.
2. Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 / Упоряд. І. Крип'якевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.
3. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с.
4. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х книгах. – Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
5. Літопис Самовидця / Під ред. Я.І. Дзири. – К.: «Наукова думка», 1971. – 208 с.
6. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії української Православної Церкви. Т. 2. / І. Огієнко. – Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942. – 222 с.
7. Плохій С. Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К.: Критика, 2006. – 495 с.
8. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
9. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2009. – 680 с.
10. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Т. 3. – Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор. В. Шевчук. – К.: Дніпро, 2001. – 504 с.
11. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Альтернативи, 1998. – 418 с.
12. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». – 300 с.

Остапенко В.А.

Центр исследования религий

Национального педагогического университета имени М. Драгоманова

ПОКРОВИТЕЛЬСТВО ГЕТМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦКОГО ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ КАК ЭЛЕМЕНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

В статье исследованы взаимоотношения гетмана Богдана Хмельницкого с православной церковью. Прослежено постепенное оформление религиозного вопроса во внешней политике гетмана. Отмечена последовательность гетмана в защите имущественных и юридических прав православной церкви. Акцентируется внимание на отстаивании гетманом самостоятельности Киевской митрополии, как от польских, так и от московских властей. Это был ключевой компонент политики гетмана в религиозной сфере.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, казачество, Киевская митрополия, православная церковь, уния.

Ostapenko V.O.

Center of Religions Studies

National Pedagogical Dragomanov University

THE PROTECTION OF THE ORTHODOX CHURCH BY HETMAN B. KHMELNYTSKYI AS AN ELEMENT OF STATE POLICY

Summary

The article explores the relationship between hetman Bohdan Khmelnytsky and the Orthodox Church. The gradual formation of the religious issue in the foreign policy of the hetman was traced. The hetman's succession in protecting the property and legal rights of the Orthodox Church was noted. Main attention is focused on the hetman's defense of the independence of the Kyiv Metropolis, both from the Polish and from the Moscow authorities. This was a key component of the hetman's policy in the religious sphere.

Keywords: Bohdan Khmelnytskyi, Cossacks, Kyiv Metropolis, Orthodox Church, union.